

כִּוּנֵי

נשים בדואיות פורצות דרך

סמדר בן אשר

Kauqab - Trailblazing Bedouin Women

Smadar Ben-Asher

מחברת: סמדר בן אשר

מכללת קיי, אוניברסיטת בן-גוריון, מרכז מנדל למנהיגות בנגב

הוצאת הספרים של מכון מופ"ת:

עורך ראשי: דודו רוטמן

עורכות אקדמיות: שרה שמעוני, יהודית שטיימן

עורכת טקסט ולשון: עירית שטייניץ

עורכת לשון אחראית: אדוה חן

עורכת גרפית ומעצבת העטיפה: בלה טאובר

צילום תמונת העטיפה: רבקה יוגב

חברי הוועדה האקדמית של הוצאת הספרים:

פרימה אלבז'וביטש, אילנה אלקד'להמן, חנוך בן-פזי, יעל דר, יורם הרפז,

נצה מובשוביץ-הדר, אייל נווה, דורון נידרלנד, יעל פישר, שי פרוגל

מפעל הפיס | הספר יצא לאור בסיוע מועצת הפיס לתרבות ולאמנות

מסת"ב: 978-965-530-175-5

עשינו כמיטב יכולתנו לאתר את בעלי הזכויות של כל חומר ששולב בספר ממקורות חיצוניים. אנו מתנצלים על כל השמטה או טעות. אם יובאו אלה לידיעתנו, נפעל לתקן במהירות הבאות.

© כל הזכויות לטקסטים שמורות לאקו"ם, להוצאות הספרים וליוצרים

© כל הזכויות שמורות למכון מופ"ת, תש"ף/2020

טל': 03-6901406 <http://www.mofet.macam.ac.il>

דפוס: אופסט טל בע"מ

מוקדש ליואל (1951–2004),
שהאיר את חיי
והפקיד בידינו את הטוב שבו

תוכן העניינים

9.....	פרולוג
9.....	שובל של ילדות.....
15.....	אתנוגרפיה בריקולאז'ית: מעשה תצרף
17.....	הזרה במחקר: להבין מתוך עולם שונה.....
20.....	באוהלם של סיפורי נשים.....

שער ראשון: כוכבות בשמי ההשכלה

27.....	מבוא: רוחות חדשות.....
28.....	כוכב.....
28.....	גלקסיה אחרת.....
33.....	סיפורה של כוכב.....
33.....	כוכב זוהר.....
35.....	"קשה לאישה מלומדת לחיות עם גבר בדואי".....
36.....	קווים אדומים.....
38.....	"האם הייתי מחליטה אחרת?".....
39.....	פרטיות, אוטונומיה ועצמאות.....
40.....	"אני עוד שומרת בראש שלי את המילים 'אני', 'לי' ו'שלי'!".....
41.....	אמל.....
41.....	ועדת קבלה.....
43.....	סיפורה של אמל.....
43.....	אימא שלי.....
44.....	שוה להתעקש.....
46.....	בדרך.....
47.....	בית הספר היסודי.....
49.....	להגיע לבית הספר בשלום.....
51.....	חתונה: התנאי שהופר.....
54.....	הלימודים במכללה.....
55.....	רישיון נהיגה.....
56.....	"לא צריך יותר את כל ההסכמות של הכפר".....
58.....	תל-אביב והכפר הלא מוכר שלי: עוד לא סוף הדרך.....

61.....	אָדל
61.....	תלמידה בדואית בבית ספר יהודי.....
62.....	סיפורה של אדל.....
62.....	"רק מי שישב על הגדר יודע כמה כאב נצבר בגוף".....
67.....	"עדיף שאישה תתגרש ולא תמשיך לסבול".....

שער שני: לצמוח מאובדן ושכול

73.....	מבוא: שכול מודר.....
75.....	פאיזה.....
75.....	אצלך בבית.....
76.....	סיפורה של פאיזה.....
76.....	גבעות צהובות.....
77.....	חתן בשיטת ההחלפות.....
79.....	לחם מר.....
81.....	אפלה.....
82.....	צעד קדימה.....
83.....	משרד הביטחון.....
84.....	יום הזיכרון ויום החורבן.....
85.....	הילדים שלנו.....
86.....	סָנָא.....
86.....	ירוק מלבלב.....
87.....	סיפורה של סנא.....
87.....	במרחבי זמן ילדות.....
88.....	התמודדות.....
90.....	"כבר חמש שנים אני אוהב אותך".....
91.....	כמו אחיות.....
93.....	בוקר שחור.....
94.....	אין דבר כזה "חצי אלמנה".....
95.....	להתחתן מחדש ולהישאר לבד.....

שער שלישי: מנהיגות חברתית בחצר הפנימית

99.....	מבוא: מִחָרָם - מחוץ למרחב הציבורי.....
100.....	חנאן .....
100.....	על הכחשה והסתרה של תופעת הפגיעה המינית.....
100.....	סיפורה של חנאן.....
100.....	בית במדבר.....
102.....	עורכת הדין של הכיתה.....
103.....	"לא תחליטו בשבילי עם מי להתחתן".....
104.....	נשים יולדות כמו כבשים.....
105.....	כשאבן נופלת עלייך.....
109.....	היום שאחרי.....
112.....	"להילחם כדי שקרני האור יכנסו גם לחברה שלנו".....
115.....	היָבָה .....
115.....	יוזמה מקומית.....
116.....	סיפורה של היבה.....
116.....	תמונה משפחתית.....
118.....	פלפל חריף.....
120.....	נוהגת את החיים.....
122.....	לילת אִדְח'וּלָה (ליל החתונה).....
126.....	מגשימה את עצמי.....

**שער רביעי: הבדואים ברחבי הנגב - עיונים תאורטיים
בסוגיות חברתיות**

131.....	מבוא .....
133.....	המאבק להשכלתן של נשים בדואיות .....
133.....	השכלה גבוהה כארץ נכספת.....
140.....	תלמידות בדואיות בבתי ספר יהודיים.....
149.....	אלמנות צה"ל הבדואיות .....
149.....	המוות הוא זכות.....
150.....	הגיוס לצבא בחברה הבדואית: "חראם" או גאוה?.....

157.....	להאיר את הצל
157.....	טיפול בפגיעה מינית בחברה הבדואית
161.....	"אף אחד לא מדבר על זה": הדרכת חתנים וכלות לקראת ליל החתונה
164.....	מנהיגות בחדרי חדרים
167.....	אפילוג
170.....	תודות
173.....	מקורות
181.....	תקציר באנגלית

אשבע בכוכב בנופלו! לא תעה חברכם ולא סטה ואין הוא דובר מתוך משוגת לבו. אין זו אלא התגלות שנגלתה. (הקוראן, סורת הכוכב, עמ' 104. תרגום: א' רובין, 2005)¹

פרולוג

שובל של ילדות

ילדה נבלעת בשבילים המעוצבים של הקיבוץ. בראש השנה מקבלים נעליים חדשות ובפסח סנדלים, ומלבדם יש לכל ילד נעליים גבוהות לטיולים ומגפי פלסטיק לשלוליות הגשם. פניה הלבנים של הילדה זרועים נמשים המאדימים בשמש החזקה של הנגב. "נמשקוש" קראו לה ילדי הכיתה כשרצו להקניטה. תספורתה הקצרה הייתה תוצר לא מרהיב של הספר שהגיע לקיבוץ וקיבל תשלום בקבלנות לפי ראש. דשאים ירוקים השתרעו בין בתי הקיבוץ, וההליכה על המדרכות חייבה ניווט זריז בין הממטרות המסתובבות משני צידיה. האסקימואים מכירים תשעים גוונים של לבן, ואילו אנחנו, ילדי הקיבוץ, מבחינים כמספר הזה בגוני הירוק שביניהם מתנהלים חיינו: הדשאים שאסור לדרוך עליהם, השיחים התוחמים אותם ועשרות סוגי העצים הנטועים עד הגדר המקיפה את הקיבוץ, שמעבר לה מתחילות הגבעות הקטנות עם עשבי הבר המתייבשים מייד בחמסין הראשון. קרני השמש, אומניות הצבעים המתחלפים, משנות אף הן את גוני הנוף כמעט בכל שעה מזריחה ועד שקיעה, מהקיץ הלוהט ועד החורף – המתחיל בחנוכה, נגמר בפורים ונעלם עוד לפני שהספקנו לקבל את פניו כראוי לו. מדרכות בטון אפורות, שתבנית שבלונית מוטבעת בהן, התפתלו בין בתים בדגמים אחידים. גינות פרחים עם דליות צבעוניות, מרגרטות לבנות וכובע נייר כתום צובעות את פתחיהם ומנכיחות לעיני כול את החריצות של יושביהם שאינה מסתיימת בשעות העבודה הרבות.

הכול מסודר כל כך: שעות הפתיחה של מחסן הכוליבו, הסנדלרייה, החשמלייה והמזכירות מתנוססות על הדלתות (הנעולות בדרך כלל). אצל סדרן העבודה נמצאות רשימות אין־סופיות ממוספרות של "גיוסים" למטע, להעמסת

1 כל הזכויות על תרגומי הקוראן בספר שמורות להוצאה לאור של אוניברסיטת תל־אביב על שם חיים רובין, ראו <http://www.taupress.co.il>

עופות ולכותנה. נוסף על ששת ימי העבודה הקבועים, מדי פעם בפעם נדרשים החברים בעוד ימי עבודה על חשבון ה"שבתות", ימי החופשה שנעשים נדירים יותר ויותר. רשימת תורנות אחרת מוצמדת ללוח המודעות בכניסה לחדר האוכל למשימות של "עריכה" ו"חיסול" של חג או של חתונה. תורנות השמירה בשער והשמירה הלילית בבתי הילדים מוצגת ברשימות אחרות. לכל אלה נוספות רשימת הטרמפים במכוניות היוצאות למוחרת בבוקר מהקיבוץ לתלאביב, רשימה לנופשים ולחופשים ורשימות התורים הנכספים למעבר לדירה גדולה יותר ולנסיעה לחו"ל. בקשות אלה מופנות בפתקים לתאי הדואר של האחראים, ועניינים חשובים נמסרים במכתב למזכיר הקיבוץ.

הלכתי לאיבוד בתוך הסדר הנוקשה הזה. ידעתי שביום שלישי יש בחדר האוכל קציצות, וביום שישי נקניקיות. היו לי עוד סימנים לסדר היום, כמו קולות הטרקטורים הכבדים היוצאים בחמש וחצי לשדות, קריאת ההשכמה של המטפלת התורנית ברבע לשבע, "בוקר טוב ילדים, זמן לקום" וכיבוי האורות בבית הילדים בשעה שמונה וחצי בערב. הדבר החשוב ביותר היה להיות במשבצת המתאימה ולא לעשות בעיות. כל מה שקיבלתי היה בתוך הסדר הזה, וכל מה שרציתי היה מחוצה לו.

הכביש הפנימי יצא מכיכר גגארין, שנקראה כך משום שבנייתה הושלמה סמוך לטיסת החללית שאוישה בקוסמונאוט הסובייטי הראשון, יורי גגארין. אירוע דרמטי זה התרחש בזמן שבקיבוץ עוד האמינו שברית המועצות היא שמש העמים ושנים אחדות אחרי שביטלו לילדי הקיבוץ את חגיגות הפורים בשל האבל על מותו של מנהיגה סטאלין. משם הוביל הכביש אל השער הגדול, שסמל הקיבוץ, מעשה ידי אומן מקומי, הוטבע בו. בלילה ננעל השער בשרשרות ומנעולים ובבוקר נפתח לכניסת משאיות. חלקן הובילו מצרכים לרִמְפָּה של המטבח; והאחרות, עמוסות תערובת לתרנגולות או דשן לשדות, פנו שמאלה אל אזור הלולים והרפתות. בכביש הגדול שמחוץ לקיבוץ, זה שחיבר את מרכז הארץ לנגב, חלפו מכוניות אחת לכמה דקות. אנחנו הילדים ישבנו ורשמנו את שמות המכוניות בטבלאות מסודרות טורים-טורים, כאימון לחיים עתידיים המתנהלים דרך קבע בתוך רשימות המצריכות מילוי של משבצות ריקות.

מעבר לכביש, שקראנו לו "הכביש הראשי", התחילה רהט. היום היא עיר, לפני כן הייתה עיירה, ובאותה תקופה היה זה יישוב בדואי שהשתרע על מרחבי הגבעות ממזרח. כל הסדר, הארגון והחלוקות המסודרות בין הקווים הישרים והמעוגלים לא נגעו בו. רהט נראתה כאוסף של אוהלים בכל מיני גדלים וצירפוני פח, שבנייתם לא הסתיימה מעולם. מצד שמאל, על יד בית הקברות, עמד ביתו

של השיח' אליהווייל, שהיה גדול, חזק ובולט בשטח. סיפרו לנו שלשיח' יש שלושים ושתיים נשים ומאה ועשרים ילדים בערך. לא הבנתי איך אפשר לספור ילדים "בערך". בקבוצה שלי, קבוצת "עומרים", היו שישה-עשר ילדים, וכשראובן ואילה הצטרפו היינו שמונה-עשר. מעולם לא היינו "בערך".

מתוך האוהלים הגיחו לרגעים נשים שתינוקות צמודים אליהן. בעיניהן של אחדות מהנשים שהביטו בנו מתוך האוהלים נדמה לי שראיתי בהלה. לא יכולתי לקשר את הפחד אל קבוצת הילדים בכובעים הכחולים, בנעליים הגבוהות והגדולות, בבגדים הקצרים ובמימיה שרצועתה הארוכה חוצה באלכסון את גופם הקטן. רציתי להאמין שהן מתביישות. דווקא הנערות הצעירות היישירו אלינו מבטים מחויכים. ילדים קטנים רבים התרוצצו סביב, נכנסים אל האוהל ויוצאים ממנו. הנשים צעקו אל הילדים בשפה לא מובנת, ולעיתים קרובות נשמע הצירוף "תֵּעָאֵל הוֹן!"² הכלבים הכחולים נבחו בקולי קולות, כנראה ניסו לגרש את הזרים הקרבים למאהל. ילדים בגילנו רכבו על חמורים בדרכם לבית הספר הממוקם בצריפים הארוכים שממזרח לתחנת הקמח, אף על פי שיום הלימודים כבר התחיל שעה או שעתיים קודם לכן. רק גברים מעטים היו שם. אחד מהם היה יוצא החוצה, זורק כמה אבנים אל הכלבים הנובחים כדי להרחיקם ומזמין אותנו בתנועת יד רחבה להיכנס פנימה למרחב הגדול של ה"שיג"³, שבו ישבו דרך קבע כמה גברים מבוגרים. ריח המדורות היה עומד באוויר, ואיתו ריחן המתקתק של הסיגריות שעשבי החשיש מגולגלים בהן. נעלינו הגבוהות התכסו בשכבת אבק עבה. הסרנו אותה בעזרת מברשת מיוחדת לאחר שחזרנו לבית הילדים בשעה היעודה לארוחת הצוהריים. בתוך אי-הסדר הזה הרגשתי שכל כולי דרוכה מסקרנות, אך בהיבעת משהו בי נרגע. שם ברהט, בגיבוב ובערבוביה של האוהלים ושל המכוניות המפורקות הזרוקות בצידם, לא היה מה לקלקל. משהו מהנוקשות הממסגרת נשאר מאחורי השער הגדול של הקיבוץ, ולזמן קצר הייתי חופשייה לקלוט את הצבעים, הקולות והריחות האחרים ולהיות נינוחה מול אי-הסדר שאיש אינו דורש לשנותו.

שנים ארוכות חלפו עד שחזרתי למקום שהיה נוף ילדותי. קו אווירי מחבר בין היישוב שלמיים בניתי בו את ביתי ובין הקיבוץ שנולדתי בו, ובתווך, במרחב שביניהם, צמחה לה רהט, העיר הבדואית הגדולה בישראל. ביתו של השיח' אל-

2 "בוא הנה" בערבית.

3 שיג – החלק באוהל שבו הגברים של המשפחה יושבים שעות ארוכות, מדברים ביניהם ותוך כדי מעבירים באצבעות כף היד את חרוזי המסבחה. לנשים אין גישה לאגף זה.

הוֹזִייל נִרְאָה עֵכְשִׁי קֶטֶן כֹּל כֵּךְ אֵל מוֹל הַבְּנִינִים הַגְּדוֹלִים, חֶלֶק מִבְּנֵי שְׁתֵּי אֲנִי שְׁלוֹשׁ קוֹמוֹת. אֵת מְקוֹם הָאוֹהֵלִים וְהַצְּרִיפִים מִיֵּלְאוּ עֵתָה גַם מוֹסְכִים, בְּתֵי מִלְאֵכָה וּמִפְעֵלִים קֶטְנִים הַצְּצִים בְּכֹל מְקוֹם. שְׁדֵרֵת חֲנוּיֹת נִיצַבֵת מִשְׁנֵי צִידֵי הַכְּבִישׁ, וּבְמִרוּחַ הַצֵּר בֵּינָן וּבֵין הַכְּבִישׁ הַסּוֹאֵן נְעִרְמִים אֲרָגִזִים שֶׁל יִרְקוֹת וּפִירוֹת וּמַחְכִים לְקוֹנִים מְזֻדְמָנִים. מִרְחוֹק כִּבְר אִפְשֵׁר לְהַבְחִין בְּמַסְגָּדִים אֲרוֹכֵי צוּוֹאֵר, שֶׁבְרָאשׁם כִּיפּוֹת מְזַהִיבוֹת מִרְשִׁימוֹת, בְּבֵתֵי סִפְרֵי גְדוֹלִים, בְּבִינֵי הַמְשֻׁטְרָה וְכֵן בְּבֵית הָעִירִיָּה. הַמִּתְנַ"ס הַמְקוּמֵי בְנוֵי כְּאִילוֹ הוּצָא מִכְּתָב עֵת לְאֲדִרִיכְלוֹת מֵאַרְץ זָרָה, וְעַל יְדוֹ נִיצַבֵת מִרְפָּאָה גְדוֹלָה הַמְשַׁמֶּשֶׁת כַּחֲדָר מִיּוֹן קִדְמִי. כְּבִישׁ שֶׁנִּסְלַל עִם מַהְמוֹרוֹת בּוֹלְטוֹת בְּמִיּוּחַד חוֹצָה אֵת הָעִיר, וּמִדֵּי כְּמֵה מֵאוֹת מִטְרִים קוֹטְעֵת אוֹתוֹ כִּיכֹר גְּדוֹלָה, שֶׁהַצְּמַחִים הַנִּשְׁתַּלִּים בָּהּ מַעֲת לַעֲת קְמִלִים מִיּוֹבֵשׁ אוֹ מִעֲרַמוֹת הָאֶשְׁפָּה הַמוֹשְׁלָכוֹת עֲלֵיהֶם.

הַפַּעַם אֲנִי מַגִּיעָה לְרֵהֵט מִמְזֻרַח וְלֹא מִמְעֵרֵב. אִי־הִידִיעָה מְכָה בִּי. לֹא שִׁכְנוֹתֵם הַזֶּרָה וְהַשּׁוֹנָה מִפָּרָה אֵת שְׁלוֹוֹתֵי. עִם הַשְּׁפָה אֵין קוֹשֵׁי – כּוֹלֵם כִּבְר דּוֹבְרִים עִבְרִית, וְהִיא מִתְגַּלְגֶּלֶת עַל לְשׁוֹנֵם בְּחוֹפְשִׁיּוֹת. זֶהוּתֵם הַיִּשְׂרָאֵלִית שֶׁל הַבְּדוֹאִים הַתְּחַלְפָה בְּזוֹ הַפְּלִסְטִינִית. רוּחוֹת רַעוֹת – לְאוֹמְנִיּוֹת וּגְזַעְנִיּוֹת – מִתְעַרְבְּלוֹת בְּאוֹוִיר וְאִי־אִפְשֵׁר שֶׁלֹּא לְחוֹשׁ בְּמִשְׁבֵּן הַדּוֹקְרָנִי. מְדִינִיּוֹת מִמְשֻׁלָּה, עִימוֹתִים בִּיטְחוֹנִיִּים, מִלְחָמוֹת קְצֵרוֹת טוּוֹחַ, הַרִיסֵת בְּתִים, אֲלִימוֹת פּוֹלִיטִית וּמוֹסְדִית – כֹּל אֵלֶּה חוֹתְכִים וְקוֹרְעִים אֵת הַמִּרְקָם הָעֵדִין שֶׁל הַחַיִּים בֵּין הַרּוֹב הַיְהוּדִי לְמִיעוֹט הָעִרְבִי הַבְּדוֹאִי. אֲנִי חוֹזֵרֶת לְרֵהֵט וְגַם מִרְחִיבָה אֵת מַעְגְּלֵי הַיְחִירוֹת עִם לְקִיָּה, חוֹרָה, שֶׁגַב שְׁלוֹם וְהַכְּפָרִים הֵלֵא מוֹכְרִים בִּישׁוּבֵי הַפְּזוּרָה. הַהִבְנָה הַמְּפּוֹכַחַת כִּי מֵהַ שְׁנַעֲלָם מֵהָעֵין רוּחַשׁ לַעֲת עֵרֵב, אֵינָה מְקִילָה. אֲנִי כּוֹאֲבֵת אֵת אִי־הַשְּׁקֵט בְּמִבְטֵי הַצְּעִירִים וְאֵת הַיְעַדְרֵם שֶׁל סוֹבְלָנוֹת, כְּבוֹד, אֲמוּנָה וְתַקְוָה. לְעוֹלָם לֹא אִסְתַּוְּבֵב עוֹד בְּבִגְדִים קְצֵרִים, בְּנַעֲלִיִּים גְּבוּהוֹת, בְּכוֹבַע וּבְמִימִיָּה הַתְּלוּיָה עַל רְצוּעָה הַחוּצָה בְּאֲלַכְסוֹן אֵת פְּלָג הַגּוֹף הָעֵלְיוֹן: הַתּוֹם פִּינָה אֵת מְקוֹמוֹ לְהַבְנָה שְׁקִיּוֹמֵם שֶׁל חַיִּים מִשְׁתוֹפִים חַיִּיב לְהַתְּבַסֵּס עַל הָעֵרְכָה, עַל יְדִיעָה וְתוֹדָעָה, עַל הַיְחִירוֹת עִם הַשּׁוֹנָה וְעַל פְּתִיחוֹת לְרֵאוֹת גַם אֵת מֵה שֶׁנִּסְתַּר אוֹ מוֹסְתַר מִן הָעֵין.

לְפָנַי עֶשְׂרִים שָׁנָה, בְּתוֹכְנִית מִיּוּחַדֵת לְהַכְשֵׁרֵת יוֹעֲצוֹת בְּדוֹאוֹת בְּאוֹנִיבְרִסִּיטַת בֶּן־גּוֹרִיוֹן, כְּתַבָּה לִי אַחַת הַסְּטוּדֵנְטִיּוֹת עַל גְּבֵי מַחְבֵּרֵת הַבְּחִינָה: "לְבַקְשֵׁתְךָ כְּתַבְתִּי אֵת הַתְּשׁוּבָה לְשֵׁאלָה, אֵךְ אִם אֵעֲשֶׂה מֵהַ שֶׁאֲמַרְתָּ – יִהְרָגוּ אוֹתִי". הַהֵעֵרָה שֶׁלָּהּ הוֹבִילָה לְמַחְקֵר עַל הַצּוֹרֵךְ לְהַתְּאִים אֵת קוֹד הָאֲתִיקָה הַמְּקַצְעִי שֶׁל הַיּוֹעֲצִים הַחִינוּכִיִּים לְחַבְרָה הַבְּדוֹאִית הַמְּסוֹרֵתִית (בֶּן אֲשֵׁר, 2001). אֲטִיאֵט הַתּוֹדוּעִתִי לְקוֹשֵׁי שֶׁל הַסְּבָתוֹת הַבְּדוֹאִיּוֹת לְסִפְרָה אֵת מְצוֹקוֹת הַלֵּב (בֶּן אֲשֵׁר וּמִרְעִי, 2012); לְאִימָהוֹת הַבְּדוֹאִיּוֹת הַמְּנִסּוֹת לְהַגֵּן עַל יְלִדֵיהֶן בְּזִמְנֵן אִיּוֹם בִּיטְחוֹנִי שֶׁל נְפִילַת

רקטות המשוגרות מגבול עזה; לנשים המקבלות מהגברים מסר שהאזעקות הן שופר תעמולה ישראלי שיש להתעלם ממנו (בן אשר, 2016; Ben-Asher, 2016); ולילדים הבדואים במלחמה, שאינם מבינים את המציאות הסובבת אותם, שתוכנית החוסן של משרד החינוך, הנשלחת אל השירות הפסיכולוגי כדי לסייע להם, כלל אינה מותאמת לצורכיהם (Ben-Asher, 2018).

במרוצת שלושה עשורים אני פוגשת נשים בדואיות במסגרת עבודתי במכללת קיי, באוניברסיטת בן-גוריון, ובמרכז מנדל למנהיגות בנגב. למדתי להבחין בין הסטודנטיות הערביות מהצפון לאלה הבדואיות מהדרום; ראיתי אותן חיוורות, מותשות וכמעט מעולפות מהצום בשעות אחר הצהריים בימי חודש הרמדאן; ליבי החסיר פעימה כל אימת שהן באו מבוהלות להודיע על סטודנט שייעדר פרק זמן לא ידוע בשל איום במשפחה על נקמת דם. בשבילי הן היו סטודנטיות מן המניין ודרשתי מהן לקרוא מאמרים ולהכין עבודות בכתובה אקדמית תקינה. למדתי להכיר את אלה שלא ויתרו עד ההישג המיוחל, ומנגד גם להבחין במי שניסתה לעקוף את הקושי ולשלם תמורת כתיבת עבודה. בזרימת הזמן ולוחות השנה החוזרים בסדרות קבועות עברתי מסמסטר לסמסטר, משנה לשנה, ולא עצרתי. מדי פעם בפעם הופיע על שולחני סיפור אישי כרפלקציה נרטיבית הקשורה להתנסות. קראתי אותו, הערתי מה שנדרש והחזרתי. דבר לא ניבא את העצירה לצורך התבוננות בחיים המיוחדים והמורכבים של בני החברה הבדואית, שאין בהם אחדות של ניגודים אלא שברים מתנגשים ופוצעים.

מתי בדיוק מפנה אונייה גדולה את חרטומה לכיוון אחר? הקברניט המכיר את נתיבי הים צופה שינוי באזימוט, ואילו הנוסעים הנמים את שנתם משכימים עם בוקר מול חופים חדשים. לא הייתי קברניטה באונייה חיי אלא נוסעת ששטה בשגרת היום-יום במסלוליה הצפויים של מי שמכשירה עצמה בתהליך ארוך ומורכב לעבודה אקדמית, להוראה ובייחוד לעיסוק בפסיכולוגיה חינוכית על מגוון ההתמחויות והאחריות הנלוות אליה. עם זאת, כשהשתלבתי כחברת סגל במרכז מנדל למנהיגות בנגב, הרמתי את ראשי לבחון שוב את עולם הערכים והאמונות שלי ואת זהותי המקצועית, ובעיקר למקד את המבט באתגרי הנגב ותושביו. כך מצאתי את עצמי עם פנים מכוונות לעבר חוף חדש. בתחילה דמו נופיו לתמונות שנצברו בי בטיולי יום שלישי של ילדי הקיבוץ, ואולם אלו התחלפו להם במציאות צורבת שהשתנתה מאז. את המושג "נִכְפָּה", הנכרך עם עצמאות מדינת ישראל, לא שמעתי כילדה. הבדואים נקראו גם "שכנינו" בעוד הכינוי "פלסטינים" לא היה שגור אפילו בפיהם. ההפגנות כנגד הממשל הצבאי הסתיימו סמוך לסיום לימודי בבית הספר היסודי, והריסת הבתים הלא חוקיים

טרם הפכה לחרב פיפיות. כל כך רציתי לחוש שוב את הנינוחות של הסקרנות שאין בה דרישה לסדר, אך זו נעלמה ממני.

האם הייתה זו עבודתי כפסיכולוגית מחוזית בדרום, או שמא היה זה המעבר למרכז מנדל לפיתוח מנהיגות בנגב שהביא לשינוי האקטיבי ביחסי אל הבדואים בנגב? אינני יכולה להצביע על אירוע כזה או אחר, אלא על הבנה רחבה שהחלה מתגבשת בתוכי שכללה את המרחב המשותף של כל תושבי הנגב, ובהם הבדואים החיים בו. התחלתי ללמוד ולהכיר מחדש את העולם החברתי והתרבותי רווי הרגשות המסתתר מאחורי המסורת עתיקת היומין של הכנסת האורחים. איידיעת השפה הערבית הייתה המכשול הגלוי אך הקל לעומת יתר המכשולים. יותר מכול רציתי לשמוע את קולם של הבדואים עצמם. התקשיתי לראיין את הגברים, משום שהם היו זהירים וחשדניים, אך השיח עם הנשים הביא עימו את הקולות הפועמים של הלב. המפגש איתן כסטודנטיות וכעמיתות בקבוצות מנהיגות אפשר לי לקבל עדויות מורכבות ועמוקות על חייהן. אט אט נטוו הסיפורים כאותו שטיח גדול וצבעוני שהנשים הבדואיות נהגו לארוג למצע האוהלים. מעבר ללבושן הצנוע והכורח לציית לחוקי המשפחה הנשלטת בידי הגברים – האזנתי לחיים שלמים של מאבק כמעט בלתי נראה לעצמאות, להשכלה, לפיתוח אישי ולהכרה ביכולתן.

לעיתים אינני בטוחה שאנחנו חיים יחד באותו הנגב המדברי. נדמה לי שהכביש המפריד גם כיום בין העיר הבדואית ובין היישוב שבכירותיו הירוקות פורחים פרחי עונה מרהיבים ובתחומי גני משחקים רחבי ידיים, בריכה ומגרשי ספורט – כביש זה הוא בעצם אוקיינוס גדול. אני חוצה את הכביש בתוך דקות ספורות, אבל איני רואה אלא את הקצף המכסה את מעמקיו. ובכל זאת, על ביתם כעל בתי הבוקר מאיר והערב יורד, החמסין מעיק והרוח מבשרת על שבירתו, הבצורת מכה שוב, ידיים חובקות תינוק שזה עתה נולד, פחד שורר מעוד מלחמה, אהבות, שאיפות ותקווה, ההבנה שאישה אינה מגדר אלא הוויה. כל אלו מקרבים גם שתי קונכיות שונות זו אל זו. הן כבר הקשיבו לדבריי על במות אחרות; כעת תורי להקשיב להן.

קְשֵׁה לְשִׁתִּי קְנֻכִּיּוֹת לְשׁוֹחֵחַ שִׁיחָה־שְׁלִי־מְמֹשׁ.

כָּל אַחַת מְטָה אֶזֶן לִים שְׁלָה.

רַק שׁוֹלָה־הַפְּגִינִים אוֹ סוֹחַר־הַעֲתִיקוֹת

יְכוּל לְקַבֵּעַ בְּלִי חֶשֶׁשׁ: אוֹתוֹ יָם.

(ט' כרמי, 1994. "קשב", עמ' 41)

אתנוגרפיה בריקולאז'ית: מעשה תצרף

כל אחד מסיפורי הנשים הבדואיות הוא אישי וייחודי. גם מפגשיי איתן הם אישיים ובלתי ניתנים לשחזור. דרך העפר המשובשת, מלאת הבורות וזרועת האבנים הגדולות בעקבות השיטפון, שהובילה אותי לביתה של אָמל; השיחה בחדר קטן בבניין משרדים רב־קומות, מאחורי דלת סגורה שמצידה השני יושב בעלה של פְּנֶב כדי להבטיח ששום גבר זר לא ייכנס; דרישתה של פאווה להיפגש בבית שלי; והנסיעה בין הכפרים הלא מוכרים ובסמטאות העיירות שהוקמו ללא תכנון וסדר – כל אלה מאתגרים את הכללים שלפיהם עבדתי קודם לכן. רוב הנשים הבדואיות אינן משיבות לשיחת טלפון ממספר לא מוכר, ואף ששלחתי אליהן את מספר הטלפון שלי בהודעת טקסט, צלצולי אינם נענים בדרך כלל. הוצאתו לפועל של המפגש הראשון עם אחדות מהמרואיינות הייתה קשה במיוחד. נדרשתי לסבלנות בדואית שיש בה ממד אחר של זמן. לעיתים יצירת הקשר חייבה חיזור עיקש, ובה בקשה חוזרת ונשנית בתיווכו של גורם מתווך שהעביר הודעות מרגיעות בנוגע לטיב הקשר איתי.

באחד הימים הללו, יום עבודה רגיל, התפנו לי כמה דקות. אצבעותיי חייגו לאחת מהן כאוטומט שתורגל באין ספור ניסיונות קודמים. פתאום היא ענתה. היא נשמעה מסויגת ומעט חשדנית, אך הסכימה לפגישה בלי שהחליטה מתי תתקיים. הבטתי מבעד לחלונות הזכוכית הגדולים. באר שבע כולה כוסתה ענן צהוב סמיך. סופה נגבית מהסוג הנושא עימו גרגירי חול ממדבר סהרה עד עיר ההזדמנויות הדרומית עטפה את העיר באובך כבד ומעיק. הרגשתי שאם לא אבוא עכשיו, ייתכן שהפגישה עם האישה שמעבר לקו הטלפון לא תתקיים לעולם. "בעוד חצי שעה אהיה ליד המתנ"ס", אמרתי לה והצעתי שמשם היא תראה לי את הדרך לביתה. ייחלתי לכך שהשתיקה מהצד השני היא הפתעה ולא רתיעה. לבסוף היא שאלה מהוססת, כאילו דואגת לי, "במזג האוויר הזה?" שעה לאחר מכן ישבנו בסלון ביתה. אחיה, גבר צעיר נכה שחי על חשבון קצבה שמקבלת אחותו הצעירה כאלמנה ממשרד הביטחון, ישב בקצה הספה כשומר עלינו. לבסוף הוא התרצה והשאיר אותנו לבד. על הקיר הקרין מסך טלוויזיה גדול ממדים את ההליכה המעגלית האי־סופית של המתפללים עולי הרגל לבושי הלבן סביב הפְּעֵבָה במכה. השדרן קרא פסוקי קוראן אשר מילאו את חלל החדר בהד קבוע כמעין מוזיקת רקע.

שיחתנו התקיימה באווירה אינטימית כמעט. פתאום היא יצאה וחזרה עם שקית ניילון גדולה ובתוכה צילומים מחתונתה ומירח הדבש שבילתה עם בעלה,

שזמן־מה לאחר מכן נהרג בתאונה בצבא. למשך שעה אחת הייתה נוכחת בחדר מציאות משותפת של שתי נשים בנות לאום שונה, גיל והשכלה אחרים כל כך, שותפות גורל של פרדה כואבת מן האיש שחייהן נקשרו איתו. נעמה צבר בן־יהושע (2016) מכנה זאת "מצב תודעתי כפול": מודעות עצמית של החוקר באשר להיותו גם נחקר, מודעות המשפיעה על המציאות ובה־בעת שותפה ביצירתה. המתח בין הרצון להגיע אל המהות ובין ההכרח לדבר בשפה מדעית של הכללות מציב את המחקר האיכותני במקום של תהייה וספק בנוגע לעצם האפשרות להתקיים בשני העולמות בו־זמנית. צבר בן־יהושע מתארת מחקרים כאלה כ"כפולי פנים": הם מתאפיינים כמסמכים מדעיים אך באותו הזמן מספרים סיפור של הרפתקה אישית וחד־פעמית. מחקר מסוג זה מסתמך על נתונים שנאספו בשיטות מעוגנות תאוריה, אבל חוויית המסע לאיסוף הנתונים ייחודית ובלתי ניתנת לשחזור. בעבר נהגתי למלא טבלאות עתירות נתונים, רגרסיות וכוכביות המעידות על שונות מובהקת האמורות לרגש את החוקר כמוצאות שלל יקר. כיום איני מחפשת רק את הממדים המוכללים, אלא אני תרה אחר החוויה הפרטית, האישית, החד־פעמית, זו הבונה בסופו של דבר את תפיסתו של האדם את העולם. מהו אפוא ההבדל בין המחקר הנרטיבי לאומנות וספרות? עמיה ליבליך (2010) חוזרת ומדגישה שני עקרונות: הקפדה על אתיקה מחקרית והתבוננות מעמיקה במערכת היחסים שבין חוקר לנחקר. במרחב הגדול המשתרע לכאורה בין המדעי לספרותי נרקמת כשמיכת טלאים עשירה האוטואתנוגרפיה הבריקולאזית.

אתנוגרפיה היא שיטת מחקר הכוללת איסוף נתונים מהשדה בהקשר שההתנהגות מתרחשת בו. החוקר מתבונן בתופעה הנחקרת בראייה הוליסטית ומתוך התייחסות למשתנים רבים שהוא עד להם כצופה משתתף, גם אם אינו חלק מהתרבות עצמה (ראו גם בר שלום, 2011). קליפורד גירץ (Geertz, 1983, 1984) התלבט כיצד לתאר קרב תרנגולים באי באלי כמשקף הסדרים חברתיים. לטענתו תרבות של עם היא מכלול של טקסים המגלמים משמעות ייחודית לאנשי המקום, וקרב התרנגולים הוא כעין סימולציה של מבנים חברתיים המגלמים יריבויות חברתיות ודרכים להתמודד עימן. על פי גירץ, קרב התרנגולים הוא דרכם המיוחדת של התושבים "לשחק באש בלי להישרף". הזרם האנתרופולוגי שהוא פיתח, "אנתרופולוגיה סימבולית" (symbolic anthropology), חוקר את האופן שחברות אנושיות מייצרות משמעויות. לדעתו, הבנת תרבותה של חברה אינה טיעון פילוסופי או תרגיל מחשבתי שאפשר לעשותו בחדר מבודד,

ולכן חשוב לבצע מחקר גמיש האוסף את מכלול הנתונים בעזרת כלים מגוונים. מחקר זה הוא נטורליסטי וכולל פרקטיקות מתודולוגיות רבות, כמו תצפיות, ראיונות, ניתוח טקסטים וכן חוויה והתרשמות של החוקר, ולכן הוא מכונה באופן ציורי "עבודת הטלאה", או בכינוי הצרפתי – מחקר בריקולאז'י (Bricolage research)⁴.

המחקר הבריקולאז'י מציג גישה מחקרית ביקורתית מרובת פרספקטיבות, תאוריות ומתודולוגיות (לוי־שטראוס, 1973; ספקטור־מרזל, 2017; Rogers, 2012). צבר בן־יהושע (2016) מתארת את הכתיבה הבריקולאז'ית כ"התמודדות פואטית" – מעין ציור מתפתח הכולל נרטיבים ופרשנויות הנתפסים בעיני החוקר כאילו התבונן ביצירה חדשה, ועליו למסור אותה למאזין או לקורא. בדומה לאומנות, גם כאן מן הנמנע לכתוב ללא התרגשות, ללא עירוב בין הכללי לאישי, ללא תיעוד החוויה הפרטית ומתוך עימות מתמיד בין נרטיבים. בניית החקר נרטיבים במחקר כזה יש שילוב של תשתית תאורטית עם התרשמות, מטפורות ודימויים ספרותיים, והגבולות הברורים בין החוקר למשתתפים אינם מסומנים. כתיבה כזאת, שבה החוקר כצופה נע אל עבר הבמה הנחקרת וחוויתו האישית משולבת בתיאור ובניתוח, היא האוטואתנוגרפיה. למה הדבר דומה? למשחק כדורגל שנעדר ממנו הקוון המרים את הדגל בכל פעם שהכדור חוצה גבול דמיוני. התובנות הסובייקטיביות יוצרות יחד מארג המציג תמונה חדשה של ידע רחב הרבה יותר מפיסות החיים ומשברי המציאות לפני שנאספו לקולאז' חדש.

הזרה במחקר: להבין מתוך עולם שונה

כיצד אֶסְבִּיר לְעֵץ אֶת טַעַם פְּרוֹתִיו?
כיצד אֶסְבִּיר לְמִיתֵר אֶת תְּנוּעַת הַקֶּשֶׁת?
(אדוניס, 2013, עמ' 115)

אדוניס, המשורר הסורי הגולה בפריז, מציג במילותיו הפיוטיות את השאלה שילווה אותי בעת ששמעתי את סיפורי הנשים הבדואיות והעליתי אותם

4 המונח "הטלאה" מזוהה עם החשיבה הסטרוקטורלית של האנתרופולוג קלוד לוי־שטראוס (Lévi-Strauss) ומציין את פעולתו של בעל המלאכה המערב חומרים רבים. התוצאה היא צירוף חדש של מרכיבים שנלקחו ממערכות קיימות ויוצרים מעשה טלאים שיש לו קיום בעל משמעות נרחבת יותר מזו של החלקים המרכיבים אותו.

על הכתב. סיפוריהן צמחו מעץ חייהן, משורשי התרבות הערבית והמוסלמית העתיקה ומעלוות המסורת הנשמרת בקפדנות, המכסה את ענפיו. האם אפשר לפרש ולהסביר לאלו שיצרו את המוזיקה העולה מהמיתרים את תנועת הקשת הנוגעת ברטט בכלי? האם אפשר לדון בסוגיות החברתיות של החברה הבדואית שעלו מסיפורי הנשים שלא כדיון ביצירת אומנות, אלא במרחק המתחייב ממחקר אקדמי?

שאלת ההזרה ככלי מתודולוגי מלווה את האנתרופולוגים ואת חקר התרבויות זה שנים רבות. חוקרים המגיעים מתרבות אחת לתרבות אחרת נדרשים להתמודד עם העובדה שהם עצמם זרים לנחקרים. חקירתו של גאורג זימל (Georg Simmel, 1858–1918) – סוציולוג ופילוסוף גרמני בתחום הסוציולוגיה הפנומנולוגית – התאפיינה בחוסר שיטתיות לינארית ובכתיבה מתוך חוויה אישית-סובייקטיבית שדרכה עסק בעולם שמקיף אותו ברמת חוויית המיקרו. מאמרו של זימל, "הזר" (Exkurs über den Fremden, בגרמנית), יצא לאור בשנת 1908, ומתואר בו המיקום המיוחד של הזר במרקם החיים החברתי. דווקא זרותו מאפשרת ראיית-על שהיא מעבר להבדלים האישיים בין חברי הקבוצה. החוקר הזר קרוב פיזית, אך בהיבעת רחוק מנטלית, ולכן נקודת מבטו מחדשת לעומת חוקר הבא "מבפנים" (Simmel, 1950). ג'יימס לאנס (Lance, 1990), שבמשך שנים רבות גר בכפר בצפון גאנה, מספר כי חיפש מידע על חיי הילידים בכפר ממפורוגו בתקופה הקולוניאלית. עד מהרה התברר לו כי המידע על התהליך ההיסטורי קשור בזיכרונות קשים של קונפליקטים בהקשר לזר הלבן. הידע ההיסטורי עוצב על ידי חוויותיהם הקולוניאליות והפוסט-קולוניאליות של תושבי המקום עם האירופים, והמקומיים נזהרו במסירת הידע לזרים והרגישו מחויבות לשמירת סודות חברתיים.

כיצד אפוא יכול חוקר זר הנמצא ביחסי כוח אי-סימטריים להגיע להבנתה של המציאות? לעיתים כשניסיתי ללמוד מהגברים הבדואים על אותן נקודות רגישות שהנשים דיברו עליהן בכאב רב, הם דחו את שאלותי כאילו היו בלתי רלוונטיות או בלתי לגיטימיות. כך היה למשל כששאלתי על "נישואי בְּדֵל" (נישואים בהחלפה של אח ואחות עם אחות ואח), המצמצמים לחלוטין את חירותה של האישה לבחור את האיש שתינשא לו. התשובה שקיבלתי הייתה כי אלו נישואים מגונים באסלאם, וכי הם התרחשו רק כתוצאה מהסגר בתקופת הממשל הצבאי שהביא לידי מחסור בנשים. הגברים טענו כי מאז 1967, עם פתיחת שערי רצועת עזה והגדה המערבית, כמעט שנעלמה התופעה. ואולם שלא כדבריהם, הנשים

סיפרו על סוג נישואים זה כתופעה שכיחה (ראו סיפורה של פאיזה). על החוויה הטראומטית של נשים בליל הכלולות סירבו הגברים להגיב בכלל, וכעסם הופנה אליי על עצם העלאת השאלה. הדיבור על פגיעה מינית בחברה הבדואית הוגדר כ"עייב" (אסור), וגילוי סודות חברתיים נחשב לבגידה בחברה.

אחת הדרכים להתמודדות עם הקושי בהבנת המציאות על ידי הזר היא "חקירה מבפנים", כלומר חוקר שבא מתוך החברה הנחקרת. סארב אבררביעה קווידר החוקרת את השתלבותן של נשים בדואיות בשוק העבודה כתבה בספרה: "כחוקרת אני חובשת תמיד הן את הכובע הילידי והן את זה הפמיניסטי" (אבררביעה קווידר, 2017, עמ' ז'), ובמקום אחר בספר נכתב: "אנוכי החוקרת, בת החברה הנחקרת, ומרצה באוניברסיטת בן-גוריון זה שנים, מכירה היטב את האוכלוסייה הבדווית ובעיקר את הנשים הבדוויות" (עמ' 12–13).

סיפורי הנשים הבדואיות שסופרו לי עסקו בחלקם בכאב ובפגיעה, שמקורם בחברה פטריארכלית המציבה את המסורת והתרבות לפני הפרט. במרוצת השנים, במפגש באקדמיה ובמסגרות הכשרה וטיפול, למדתי כי השונות וההזרה של החוקר, המטפל או המדריך המקצועי יכולים להיות גם יתרון. במיוחד ניכר הדבר בתחום הגוף והאינטימיות, שבו החוקים והנורמות התרבותיות אינם חלים על מי שבא ממקום אחר. זכור לי מקרה שלאחד השיעורים באוניברסיטה, שיעור שנלמדות בו מיומנויות השיח הייעוצי, הגיעה בהסכמתה וברצונה נועצת בדואית בסוף שנות השלושים לחייה למפגש היועצות מונחה. הייתה זו אישה מרשימה שעמדה לסיים תואר שני בתוכנית לימודים יוקרתית. היא סיפרה בגילוי לב על קשייה הזוגיים ועל החלטתו של בעלה לשאת אישה שנייה. הנועצת ידעה כי הסטודנטים בקורס צופים בה מאחורי חלון חד-כיווני במעבדה, אך הניחה שכל הסטודנטיות הן יהודיות. בסיום המפגש, כאשר התברר לה כי בין הסטודנטיות בקורס יש גם שתי סטודנטיות בדואיות, היא נבוכה ואמרה כי לו ידעה זאת בעת המפגש, לא הייתה חושפת פרטים אינטימיים מחייה. האם היו הנשים מספרות סיפור חיים שונה לחוקרת השייכת לחברה הבדואית? אני מאמינה כי תמונת העולם שהנשים פרשו בפניי היא מציאות חייהן, אף על פי שהקודים החברתיים המקובלים בחברה הבדואית מעדיפים שהדברים הקשים יישארו בפנים ולא ייחשפו בפני איש זר שאינו חלק מהחברה, כמאמר הפתגם הבדואי העממי: "עדיף שהכאב יישאר בלב ולא יצא החוצה ויעשה פדיחות".

הסיפור הנרטיבי מיועד לאוזני השומע במפגש הייחודי המתקיים בין המראיין למרואיין. להזרה ככלי מתודולוגי במחקר קיימים יתרונות וחסרונות שלרובם

הייתי מודעת. למרות המגבלות המתודולוגיות שצוינו, אני מקווה שהכבוד שאני רוכשת למרואיינות והעניין הערכי והמוסרי שאני מוצאת בסיפוריהן ובמאבקן השקט והאמיץ מצדיקים את עצמם ומטים את הכף לטובת בחירתי – להביא אל המרחב הציבורי בצורה זו את סיפוריהן ואת התובנות הנובעות מהם, גם אם אלה לעולם לא תהיינה שלמות.

בסיפורי הנשים המובאים בספר זה אני רוצה לחשוף את הקוראים לעושר ולסגנוניות השמורים לרקמות הבדואיות, שבמשך דורות רבים היו נשים צעירות שטרם נישאו ונשים בוגרות שפניהן צרובות, מקומטות ולעיתים מקועקעות בעיטורים כחולים, רוכנות מעל רקמתן ויוצרות מבנים גאומטריים מרהיבים בגוני ורוד וארגמן. לצד זאת אני רוצה לחשוף גם את הכאב הדוקר השזור בסיפוריהן. על אף היותם של סיפורים אלה פרטיים ואישיים, הם אוצרים בתוכם חוטים גלויים ונסתרים של מגמות ותהליכים המתרחשים בחברה הבדואית בכללה: מאבק להשכלה גבוהה לנשים ולמיצוב מעמדן הזוגי בחברה שתופעת הפוליגמיה הולכת ופושה בה; אתגר חינוך ילדים בעולם מתפתח הכולל חשיפה לעולם מסוכן ומאיים ללא ההגנות שאפיינו את החברה המסורתית; והתמודדויות עם אהבות ופְּרָדוֹת, משברי חיים, מוות ושכול.

באוהלם של סיפורי נשים

ההיכרות עם סיפורה של כל אישה בספר מתחילה בתיאור קצר של נסיבות המפגש שלי עימה ואיך למדתי להכיר ולהוקיר אותה. זו דרכי לצאת עם הקוראים יחד למסע אל המקום ולזמן שהנשים חלקו עימי את סיפוריהן. הסיפורים שונים זה מזה במידת פירוטם: מקצתם הובאו בפניי בהיסוס, וניכר חוסר ביטחון בכל הנוגע למילים שנבחרו או ללגיטימיות של מה שנאמר; ומקצתם סופרו באופן שבו שיטפון מגיע למדבר וסוחף איתו את כל מה שנקרה בדרכו. שתיים מהנשים חזרו וביקשו להיפגש פעם נוספת מתוך תחושה שסיפורן טרם נמסר לי עד תום, או אולי מתוך תחושה שהסיפור מקבל ממשות ותוקף נוסף כשהן מספרות אותו שוב ושוב.

כל השיחות התקיימו בעברית. רוב הנשים התבטאו בשפה ברורה ומובנת, לעיתים פשוטה ויום־יומית. הטרידה אותי במיוחד השאלה על החסר, על מה שנעדר מסיפורי הנשים, אולי בשל המעבר בין השפות: לחשושי הבנות במסדרונות בית הספר, בחתונות מרובות המשתתפים, בזמן שהן עוברות זו על יד זו וזרועותיהן מלאות כביסה צבעונית, בעת שהן מלוות את אמן או

בת משפחה זקנה לרופא במרפאה – אלה מתרחשים כולם בערבית המיוחדת לבדואים בנגב. עברית היא תמיד שפה שנייה. בשיחותינו הן ציטטו את הנביא מוחמד וידעו לדקלם פתגמים ואמרות עממיות בתרגום חופשי, אבל דבר-מה מן האותנטיות מרובדת התרבות חמק מהשיחה איתי. הרגשתי את הפער בין העברית המדוברת לכתובה. לעיתים הרשיתי לעצמי להעלות אל הכתב את סיפורן בשפתי, עם מילים ספוגות בעושר של מי שגדלה על ברכי אומנות הלשון ויוצרי הספרות העברית. בחרתי לעשות זאת במודע, מתוך כוונה לרדת לעומק החוויה שהועברה אליי וכדי להנגישה אל הקוראים בגוונים החיים והמדויקים כפי שחשתי בהם. אני מאמינה שהשפה היא אמצעי להכיר, להבין ולחוש את האדם החולק עימך את זיכרונותיו, את ליבו ואת מחשבותיו.

הספר **פֶּנֶב** (כוכב בערבית) נקרא על שמה של אחת הנשים שסיפורן מובא בו. אין זה שמה האמיתי אלא שם בדוי, כפי שניתן לכל המשתתפות האחרות. השם ניתן לה כמטפורה לחייה, ככוכב זוהר הנופל מגבהים אל מציאות קשה ובדרך נס אינו כבה. סיפורה של פֶּנֶב ממחיש את המחיר הכבד שנשים בדואיות עלולות לשלם על רצונן לרכוש השכלה ולאמץ אורחות חיים של שוויון מגדרי (אף אם הוא יחסי בלבד). הדומים במעט לזה שהן פוגשות בתרבות המערבית. פֶּנֶב אינה הכוכב היחיד. בשבילי כולן מאירות בגלקסיה הנפרסת במרחבי הנגב, וקיומן אינו מוטל בספק גם אם לא ניתן לראות אותן בפומבי ועל במות ציבור תחת זרקור, זכות השמורה במסורת הבדואית לגברים בלבד.

לספר זה ארבעה שערים. שלושת הראשונים מביאים את סיפוריהן של שבע נשים בדואיות, נשים הפועלות לשינוי המציאות בדרך כלל במרחב הקרוב אליהן, אך מתוך ידיעה שבחברה הבדואית הקולקטיבית כל שינוי הוא כאדוות הגלים המשפיעה גם במעגלים רחוקים יותר. הן אינן שליחות ציבור או מנהיגות, משום שהמסד המאורגן שומר את עמדות המנהיגות לגברים בלבד, ומעולם לא בחר בהן לתפקידים אלו. אלה הן מנהיגות מכוח עוצמתן הפנימית, מן ההד הנוכח של דברי האב או האם שהן נושאות בליבן, מתעצמות הנפש שפיתחו כדי להפוך את הבלתי אפשרי לוודאי. כולן פורצות דרכים שנראו חסומות. כמותן נעות במרחבי הנגב עוד עשרות נשים, ורבות תעבורנה בדרכים שאלו המקדימות את המחנה כבר פרצו. כל הנשים שסיפורן מובא כאן סללו דרכים חדשות, המשנות את נופה התרבותי והחברתי של החברה הבדואית בישראל.

השער הרביעי הוא פרק עיוני המנסה להתמודד ברמה התאורטית והמחקרית עם הסוגיות החברתיות העולות בסיפורי הנשים. סוגיות אלה הן כחוטי השתי הנמתחים בחוזקה על קורת הנול עם חוטי העֶרְב – הסיפורים האישיים, ויחד הם משלימים זה את זה. שייכותן המוחלטת של אותן נשים לחברה הבדואית וזהותן הקולקטיבית (מוסלמיות, ערביות, בדואיות ונשים) לא הועמדה בספק ולו פעם אחת, חרף החיים הקשים, המכשולים וההחלטות לפרוץ את המחסומים שנראים בלתי עבירים. אלה הזהויות הבלתי מעורערות שמתוכן הן שואבות כוחות לממש את מי שהן, יהא אשר יהא המקום שהחיים יובילו אליו או שהן עצמן יוליכו אותם. הנשים שסיפוריהן מובאים בספר, הכניסו אותן לביתן וגם לליבן: להצלחות, לכאב, למצוקה, לאכזבות וגם לתקוות הגדולות שלהן. השארתי את הסיפורים כמעט בשלמותם בשלושת השערים הראשונים. ההבנות הרפלקטיביות המופיעות בפרק העיוני בשולי הספר נכתבו כדי לחלוק עם הקוראים גם את הידע התאורטי, שהוא הבסיס למחשבות ולתובנות המלוות אותי.

השער הראשון, **כוכבות בשמי ההשכלה**, מביא את סיפוריהן של שלוש נשים בדואיות משכילות המנווטות בעולם פטריארכלי, החוסם את דרכי הגישה של נשים לקריירה אקדמית. המספרת הראשונה היא אישה בדואית צעירה שאותרה כסטודנטית מצטיינת ולמדה בתוכנית מצטיינים לתואר ראשון, לאחר מכן השלימה את לימודי התואר השני ובסיומם נישאה. במעמדה כאישה נשואה היא נאלצת לוותר על החופש ולהימצא בפיקוח מתמיד במרחב הסגור של משפחת הבעל, שאליה עברה עם נישואיה. בין היריון להיריון, בין לידה ללידה, היא נאבקת על הזכות לצאת לעבודה, ולו בתנאים מגבילים; המספרת השנייה היא אישה בדואית המצליחה להגשים את שאיפתה ללימודים גבוהים באמצעות יצירת הסכמות עם הגברים במשפחה. היא חוצה בנחישות מכשולים חברתיים ופיזיים, ובכלל זה שיטפונות הנחל המפריד בין המאהל לכביש שבו עובר האוטובוס לבית הספר; הסיפור השלישי הוא סיפורה של אישה צעירה, בת להורים משכילים שהחליטו לשלוח אותה ללמוד בבתי ספר יהודיים. עם סיום לימודי התיכון היא מוצאת עצמה זרה לעולם הבדואי שכבר איננה חלק ממנו, עולם שכופה עליה את חוקיו ומבקש למחוק את שנות לימודיה בחברה היהודית ואת החירויות שטבעו בה את חותמן העמוק.

השער השני, **לצמוח מאובדן ושכול**, מעמיד במרכז את האסון האישי של שתי נשים בדואיות צעירות שאיבדו את בעליהן בעת ששירתו בכוחות הביטחון. בעל כורחן נחשפו האלמנות לכוחות חברתיים חזקים של הדרה בהקשר של נסיבות

מות הבעל בצבא. אף שהמרחב המשפחתי והשבטי סוגר עליהן, בעזרת התגמולים ממשרד הביטחון ועובדות השיקום, הן בונות לעצמן חיים חדשים הכוללים בין היתר עצמאות כלכלית ותחבורתית, תוך כדי עימות עם מי שאמור לשמור עליהן שלא תפרנה את הקוד הקשור במושגי ה"כבוד" וה"בושה" של המשפחה. בשער זה מהדהד גם סיפורן של שבע אלמנות צה"ל שראיינתי במחקר עומק מטלטל שערכתי בשנים 2014–2016 (ראו למשל: בן אשר ובוקק-כהן, 2017; Ben-Asher & Bokek-Cohen, 2017; Bokek-Cohen & Ben-Asher, 2018).

השער השלישי, **מנהיגות חברתית בחצר הפנימית**, מייחד מקום למנהיגות אחרת – מנהיגות המתנהלת רובה בחדרי חדרים, בסודיות ובצנעה, מנהיגות המכוונת למתן מענה ייחודי לסוגיות חברתיות קשות בתוך החברה הבדואית. סיפורן של נשים אלה נוגע במאבק נגד פגיעה מינית בחברה שקיומה של תופעה זו מוכחש בה. יתרה מזאת, אם מתגלה מעשה כזה, הוא משמש עילה מספקת לנישואי בוסר של המותקפת עם התוקף או לחלופין לרצח על רקע חילול כבוד המשפחה. בפרק הראשון בשער מובא סיפורה המופלא של אישה הפועלת בנושא זה בנחישות ומקדמת חלופות טיפוליות ותוכניות התערבות שאינן מוכרות בחברה הבדואית. מעמדה האישי וההערכה שרוחשים לה מי שמכירים אותה ומי ששמעו עליה וכן אישיותה החזקה החותרת לשינוי המציאות, גורמים אפילו לראש הרשות המקומית להודות בקיומה של התופעה ולהכיר בצורך לטפל בה, גם אם מאוחר יותר ייסוג אל המחוזות הבטוחים של חברה מסורתית המכחישה זאת.

את סיפורי הנשים המובאים בספר חותם סיפורה של יוזמה עממית של אישה המכירה את מצוקת הנשים ב"לילת אִדְח'וֹלָה" (ליל הכלולות), המכונה גם "ליל הקללות". עטופה בבגדיה המסורתיים, בחיוכה הכובש ובחדות לשונה היא מלווה את הכלות ואת החתנים אל הלילה שיתקיים בו לראשונה המגע האינטימי שבין גבר לאישה, ומייחלת שהמפגש ייחרת בזיכרונם עטוף ברוך ובנועם, ולא ככיבוש מלחמתי אלים.

לאורך כל הספר הסתרתי את זהות הנשים שמאחורי הסיפורים. כמו הרעלה השחורה המכסה את פניהן של חלק מנשות המדבר, כך נדרשתי גם אני להגן באופן מלא ומוחלט על זהותן ולהסוות עד ללא היכר כל פרט המזהה אותן. אם יחשוב מישהו שהוא מכיר מי מהן, אעמיד אותו על טעותו ואזכיר לו כי במרחב הגדול של הנגב יש נשים צעירות רבות מאוד, שרבות מהן יכולות להיות כל אחת מגיבורות הספר.

השער הרביעי, עיונים תאורטיים בסוגיות חברתיות, מעמיד במרכז את הקונפליקט של הנשים הבדואיות, הממלאות את תפקידן המסורתי בבית יחד עם יציאה לעבודה במרחב הציבורי, חרף המחירים האישיים הגבוהים הנדרשים מכל מי שמעוזה לחרוג מגבולות המרחבים המסורתיים. הדיון מתמקד בשינוי חברתי במעמדן, שינוי שמקורו ביוזמות מתוך הקהילה המציעות לתת מענה לקשיים מתוקף המסורות שאינן מותאמות עוד לחיים המודרניים. כמו כן נדונה ומוצגת האפשרות לשמור על צביונה הייחודי של התרבות ובהבעת לפעול לשינוי חברתי המסלק אבני נגף פוגעניות ופוצעות.

הספר מסתיים באפילוג הכולל חיבור בין המסע של הנשים הבדואיות לזה שלי – חיבור שלעולם יהיה חסר.